

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ (березень–травень 1917 р.)

Лютнева революція 1917 року в Росії, проголошені нею демократичні свободи докорінно змінили життя країни. Одним із головних завдань, яке стояло на порядку денному революційних перетворень, було вирішення аграрного питання. В умовах воєнного часу ключовою фігурою у розвитку революційного процесу став селянин в солдатській шинелі.

Аграрне питання в контексті розвитку українського руху в російській армії в історіографії практично не розглядалося. У роботах радянських істориків — це виключалося апріорі [1; 2]. Поза увагою воно залишилося і в дослідженнях істориків зарубіжжя [3; 4; 5]. У сучасній вітчизняній історичній науці проблема піднімається епізодично, в ключі розгляду інших питань і не відзначається залученням відповідного масиву джерел [6; 7; 8; 9].

Між тим, вивчення теми дозволяє акцентувати увагу на політичній, соціальній наповненості та спрямованості українського військового руху, засвідчує про розмаїття і масштабність революційних процесів, які охопили українське суспільство в 1917 році. Саме цим проблемам, які не знайшли достатнього відображення в історіографії, і присвячено статтю.

З початку Першої світової війни найбільш дієва частина селянства Росії перебувала в армії — на фронті, в запасних частинах, розкиданих по усій Росії. На весну 1915 року у війську перебувало біля 5,5 мільйона селян, у 1916 році ця цифра збільшилася до 10 мільйонів [10].

Селянство залишалося основним мобілізаційним резервом армії і в 1917 р. Як справедливо зазначав дослідник історії Лютневої революції в Росії Г. Катков, армію на 1917 рік значно поповнили далеко не молоді, сімейні люди «інтереси яких глибоко укорінилися в їх селах і господарствах» [11, 55]. Звістка про революцію посилила у селян сподівання на те, що у перипетях революційної боротьби здійсняться їх одвічні прагнення одержати землю, відчутти себе на ній повноцінним господарем.

Суттєвою ознакою суспільно-політичних процесів, які охопили колишню Російську імперію після Лютневої революції, стало пожвавлення національного життя, активізація національно-визвольних рухів. В Україні це проявилось чи не найбільш зримо і яскраво зі створенням та діяльністю Української Центральної Ради. Національно-визвольний рух стрімко поширився у середовищі українців-військових. Вони відстоювали ідеї національної державності, включились у боротьбу за створення національних військових формувань, визначали пріоритети своїх соціальних вимог.

Українці в російській армії становили досить значимий прошарок. Єдиної точки зору щодо їх кількості немає. Питання, через цілу низку причин, зали-

шається відкритим і дискусійним. Науковці приводять дані, що на початок 1917 року із 6,798 тисяч фронтовиків і 2,260 тисяч військових, які перебували у запасних частинах, українці становили 3,5 мільйона чоловік — майже 40% загального складу. На 60% армія складалася з селян. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко визначав число українців у російській армії на початок серпня 1917 року у 3 мільйони чоловік [7, 24; 12]. З певністю можна стверджувати, що більшість із них становили селяни.

Перед українськими політичними силами, зважаючи на погляди, потреби, соціальні орієнтири селянства, постало завдання включити його в активне національне суспільно-політичне життя. На це були об'єктивні причини. Селянство України потерпало від відсутності землі і малоземелля, нестачі робочої худоби і реманенту. Війна відняла робочі руки у значної кількості господарств, поставивши їх на межу відвертого виживання. На 1917 рік в Україні нараховувалося 663 тис. дворів без посівів, 625 тис. — із посівом до одної десятини, а 1,8 млн селянських господарств не мали коней [13, 53].

Умови прифронтових районів тягли за собою численні реквізиції хліба, худоби, коней. Поява дезертирів в українських селах посилювало аграрні бродіння, тримала сільську спільноту у стані постійної соціальної напруженості. Селяни не бажали миритися з таким станом речей і вимагали змін в аграрному секторі економіки країни. У свою чергу українські військові та політики сподівалися зміцнити соціальну базу українського національно-визвольного руху опершись на селян, які перебували у війську.

За роки війни у свідомості українського селянства відбулись серйозні зміни. За спогадами, серед селян, які були на фронті, ширилися думки про те, що здобуття Україною державності допоможе у вирішенні питання володіння землею, «забезпечить українському народові взагалі, а селянам зокрема, справедливий лад і побут» [14, 79].

Ситуацією, в яку потрапило село, на перших порах найповніше скористалася російська партія соціалістів-революціонерів. Російські есери досить активно повели роботу серед селянства. Вони опублікували положення про земельні комітети. Під контролем есерів та меншовиків опинилися майже всі фронтові, армійські і більшість полкових і ротних комітетів. Позиція есерів в суспільстві зміцнилася з передачею у березні 1917 року в казну кабінетних земель, а потім і майна уділів [3, 160].

Настрої українців-військових намагалися враховувати українські політики лівого спрямування. Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничка партія звертали увагу на земельне питання у різноманітних відозвах, резолюціях та ухвалах. Вони намагалися втягнути селянство, яке перебувало в армійських лавах, у соціалістичний рух. Так, у відозві Московського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії до робітників і солдатів, зокрема, підкреслювалося, що для цього селянину «треба вирватись з пазурів злиднів, з залежності від поміщика. І через те ми вимагаємо одібрання всіх земель казенних, удільних, монастирських та поміщицьких та передачу їх до рук народу» [15].

Найбільше селянам симпатизувала, а, отже, і солдатам-українцям партія українських соціалістів-революціонерів. Есери заявили про відчуження поміщицьких земель, що послужило серйозною підставою для підтримки їх військовими. Вони все більше перебирали на себе місію виразника інтересів українського селянства, зокрема, і вояків-українців.

На початку квітня 1917 року на установчому з'їзді УПСР було прийнято програмні положення щодо аграрних реформ. Партія проголосила метою своєї діяльності повну соціалізацію землі. Вона висловила за негайну передачу земель «царських, кабінетських, церковних та монастирських, а також маєтків великих землевласників до Українського земельного фонду, користування яким має бути переведене на основі трудового принципу, через трудові громади». Партія заявляла про проведення аграрних перетворень із найменшими затратами, які до того ж повинні були покриватися державним фінансуванням. Виключалася можливість продажу землі дрібними землевласниками, їх землі мали переходити в Український земельний фонд. Аграрна реформа мала проводитися рішенням Українського сейму. До проведення реформи заборонявся продаж землі у приватну власність, її застава та оренда на тривалий термін [16].

Після Лютневої революції українці-військові заявляли про потребу вирішення земельного питання уже на перших своїх зібраннях. 9 березня 1917 року багатолюдні збори солдатів, офіцерів, лікарів і військових урядників українців відбулися в Києві. Вони розглянули питання «про утворення українського національного війська для боротьби з ворогом зовнішнім і підтримування Тимчасового уряду од реакційних заходів прибічників скасованого царського уряду». Зібрання визнало себе Установчою Військовою Радою і обрало Тимчасовий комітет по створенню охочекомонного полку [17]. В ухвалі учасники зборів підкреслювали: «Установча Військова Рада складає свій гарячий привіт Тимчасовому Російському Урядові, вітає виголошені ним свободи і, на його заклик скупчити всі спільні сили до боротьби з ворогами Російської держави, — відповідає привселюдною обітницею піддержувати Новий тимчасовий уряд всіма своїми силами». Військові ставили на порядок денний і проблему справедливого вирішення земельного питання [18, 7].

Таким чином, в українців-військових ідеї створення національного війська асоціювали і з вирішенням аграрного питання.

У харківському гарнізоні українська військова організаційна комісія, перше засідання якої відбулося 17 березня [19, 1, 2], вирішила дати поштовх широкому обговоренню питань українізації військових частин харківського гарнізону (створення українських полків) та націоналізації армії взагалі — «бо армія в такому виді як єсть — конгломерат різних народностей і через те не може з'єднувати всіх національних сил». З цією метою було ухвалено видати і розповсюдити в частинах харківського гарнізону підготовлену Г. Хоткевичем двомовну відозву (10-ть примірників на роту, 200-ті на полк), а також надіслати її в частини російської армії поза межами Харкова. У відозві, зокрема, підкреслювалося: «Полк однородний, що складатиметься з людей одної національності, в якому кожен буде розуміти другого, буде мати спільні інтереси, добре виконає

свій громадянський обов'язок. Візьмім, наприклад, чисто український полк, в якому завжди певна більшість буде хліборобів, які добре знають, чого їм треба, такий полк краще може збалакатися, порозумітися і вибрати до Установчих зборів таку людину, яка обстоюватиме інтереси чи потреби виборців» [20; 21; 22, 11, 16 зв., 17–17 зв.].

На українському вічі солдатів-фронтовиків у Києві 28 березня 1917 року обговорювалося питання про те, що українську землю з метою спекуляції починають захоплювати чужинці. Це викликало обурення українців, впливало на морально-психологічний стан армійського середовища. Для запобігання дезорганізації війська та зміцнення його воєнної сили було ухвалено, щоб земля не продавалася і не віддавалася в оренду чужинцям на довгий час. Центральна Рада, на думку учасників віча, мала стежити за цим до видання нових законів про землю. Функції контролю мали здійснювати спеціальні українські комісари, які направлялися для роботи в село [23].

На з'їзді українських делегатів 5 армії Північного фронту, який відбувся 10 квітня 1917 року, також дискутувалося питання про землю. Відірвані від Батьківщини колишні селяни підкреслювали, що у вирішенні земельного питання в Україні українці мають право першого і вирішального голосу. Представники офіцерського корпусу підтримали солдатів. Полковник Присовський, зокрема, наголошував, що «земля в Україні — краща в Росії і притягне до себе всіх». Офіцер поділяв думку своїх підлеглих щодо необхідності самостійно порядкувати на своїй землі, вирішувати питання якої землі і скільки має належати українському селянинові [24, 8].

На вирішення аграрного питання українців російської армії нашттовувала активізація польського військового руху, створення поляками власних збройних сил. Серед українців ширилися думки, що це призведе до засилля в Україні польських поміщиків. Формування польських військових частин на теренах України весною 1917 року М. Грушевський називав одною з тих «яскравих дурниць, котрими було багате російське правління на Україні». Він згадував: «І так в центрі України... зароїлось від польських панів, що побренькували шабельками, бундючилися своїми польсько-державними планами, як звичайно, давалися взнаки своєю шляхетською пихою і в баришпільській околиці і в самім Києві, де аж зароїлося від сих «товаришів», польських хоругов, і вони муляли очі всім, а особливо українцям» [25, 111].

Перебування поляків-військових в Україні, їх активні заходи з формування своїх військових частин нашттовували українську громадськість, самостійницькі кола зокрема, на рішучі дії. М. Міхновський наголошував: «На самому початку доведеться нам творити українське військо революційним порядком, себто ставлячи і ворогів і «друзів» перед доконаними фактами. Створення цих фактів треба прискіпити ще й з огляду на те, що з дозволу Петербургу формуються на Україні національні польські частини. Їхня дисльокація по таких містах, як Канів, Біла Церква, Житомир та Гомель, пунктів, що оточують Київ стратегічно, дуже таки пригадає підготовку до окупації» [26, 87]. З приводу дислокації польських частин в єдине русло збігалися погляди українських полі-

тиків, які були антиподами в світоглядних засадах, баченні поступу України шляхами державотворення. Думку М. Міхновського, зокрема, поділяв В. Винниченко. Він констатував: «...поляки по всій Україні формували свої легіони. Польська шляхта розставляла їх так, що, на випадок прориву фронту в Галичині, вся Правобережна Україна стала б під владою цих польських військ. Польським поміщикам вільно було формувати на землі українського, експлуатованого ними народу свої національні й, дійсно, контрреволюційні (як вони себе потім і показали) війська, а організація українських частин могла зашкодити й усьому фронтові, й усій революції, й Росії, й самій Україні. Звичайно, такий факт не міг викликати великого довірря до аргументів та до щирости Уряду. І українські частини стали формуватись самі собою, без усякого дозволу, без усякого плану» [27, 132].

Стихія революційного життя призвела до самочинного формування (квітень 1917 р.) в Києві першого українського полку імені Богдана Хмельницького. М. Грушевський підкреслював: «Питання про націоналізацію армії підняла партія меншості — поляки, тепер українці з фронту вимагають проявлення нашої активності в справі формування українських частин, загрожуючи прийти сюди. І ми повинні це зробити, зробити не із бажання забігти вперед, не із бажання накласти на все національну печать, а тому що умови тепер поза нами, тому що тепер на карті стоїть — захист Батьківщини. Коли армія визнає про формування українських частин, вона піде за нами, в противному разі буде ворожнеча» [28].

Аграрні питання, як правило, розглядалися у військах у контексті боротьби за автономію України. 22 квітня 1917 року, на одному з перших засідань Української військової Ради в Гельсінгфорсі, обговорювалося питання автономії України у складі Росії. На думку учасників засідання, автономія мала дати право українцям самостійно вирішувати свої національні справи, право розпоряджатися землею. Один із виступаючих зазначав: «Автономія дає нам цілком право самим рішати питання про землю, я маю надію, що ми без усяких вказівок з боку зможемо це рішити вдома самі краще ніж наші посланці, з якими б наказами вони не були, десь далеко між чужих людей. Землю візьмемо самі, а Установчі Збори мають дати тільки широку автономію» [29, 16 зв.].

Важливість аграрного питання для солдатів розуміли і найбільш далекоглядні генерали російської армії, які тримали руку на пульсі фронтового життя і знали суть солдатських домагань. На нараді 1–2 травня 1917 року у Верховного головнокомандуючого генерал Д. Щербачов підкреслив, що не можливо чекати з вирішенням земельного питання до Установчих зборів, потрібно «уникнути проведення його солдатами зі зброєю в руках» [3, 94].

Українці намагалися донести свої ідеї щодо вирішення аграрного питання до делегатів Всеросійських з'їздів, які проводилися на початку травня 1917 року у Петрограді. Так, на Всеросійський з'їзд селянських депутатів вони відрядили спеціальну депутацію від українців Балтійського флоту. Під впливом матросів-балтійців група українців винесла на розгляд з'їзду свій проект резолюції. У ній, поряд з вимогами формування українських частин у російській армії, участі представників українського народу в майбутнього мировому конгресі, підкрес-

лювалось значення якнайскорішого демократичного вирішення аграрного питання, створення для цього відповідних політичних умов та організаційних структур [29, 12 зв.].

Погляди українських військових на вирішення аграрного питання було узагальнено на I Всеукраїнському військовому з'їзді, який відбувся в Києві 5–8 травня 1917 року. При обговоренні земельних і продовольчих питань у його роботі взяли участь представники кооперативного з'їзду, який проходив у цей час у Києві. Доповідав по аграрних проблемах О. Степаненко. Він ознайомив делегатів із резолюціями по земельному питанню, ухваленими на губернських селянських з'їздах Київщини, Полтавщини й Чернігівщини. З'їзд ухвалив резолюцію «Про земельну справу», в якій наголошувалося, що «Право власності на землю та підземні багатства в автономній Україні повинно належати виключно народові, умови ж розподілення цієї землі між працюючими на ній людьми виробить і визначить Український Соїм, на підставах справедливості та рівності всіх людей, що живуть на території України. Разом із тим повинні бути вироблені закони користування лісами, визискування водних та мінеральних багатств на громадських засадах. До остаточного розв'язання цього питання Тимчасовий уряд повинен негайно припинити всякі акти купівлі та продажу, взагалі передачу землі і лісу з рук до рук, і, в першу чергу, закордонним товариствам та окремим особам, а також врегулювати орендні відносини» [6, 23]. Отже, ухвали з'їзду перегукувалися з есерівською програмою вирішення аграрного питання.

У той же час у самій Центральній Раді ще не була чітко визначена позиція щодо проведення аграрної реформи. Лідер Української партії соціалістів революціонерів М. Ковалевський, виступаючи на засіданні Центральної Ради 7 травня 1917 року, зазначав, що селянство чекає від українського представницького органу програми аграрних перетворень, в якій би було окреслено план та перспективи аграрної реформи [30, 38].

Після I-го Всеукраїнського військового з'їзду до Петрограду для переговорів з Тимчасовим урядом щодо автономії України була направлена делегація Центральної Ради. До її складу входили і представники військових. Член делегації матрос С. Письменний на засіданні Гельсінгфорської української військової Ради доповів 27 травня 1917 р. про результати роботи українців-делегатів у Петрограді. Він охарактеризував позицію Тимчасового уряду і Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів стосовно вимог українців і підкреслив, що «вимоги в Тимчасовому уряді вирішувались тільки тоді, коли питання ставили руба, що народ сам візьме, що хоче». Говорячи про масштаби українського руху, С. Письменний зазначив, що він «іде з споду, від селян і такий бурхливий, що ЦР ледве його здержує» [29, арк. 27–28].

Особливо складним і вибухонебезпечним було становище у прифронтових районах. В одному із донесень вказувалося, що місцеве населення потерпає від насильницьких дій, які «зовсім не викликані бойовою обстановкою, жорстоких за своїм характером, часто безцільних, руйнуючих до кінця місцеве господарське життя, які ставлять населення не тільки перед загрозою залишитись без продуктів харчування, але навіть і без житла» [31, 16].

Вирішальну роль у формуванні національної аграрної платформи у добу Центральної Ради відіграв Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся у Києві 28 травня — 2 червня 1917 року. З вітаннями до делегатів виступили представники військових організацій, зокрема, С. Петлюра. У свою чергу делегати з'їзду підтримали українських військових, прийнявши резолюцію-протест проти заборони військовим міністром О. Керенським Другого Всеукраїнського військового з'їзду. У телеграмі, надісланій у Петроград, підкреслювалося: «Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, на якому представлено 1000 волостей, обміркувавши телеграму Керенського про заборону Військового Українського з'їзду, приєднує свій голос до протесту Центральної Української Ради і жде скасування заборони Керенського».

У резолюції з'їзду «Про землю» мова йшла про «здійснення соціалістичного ідеалу», який може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату. Аграрна програма передбачала, що приватна власність на землю має бути скасована. Щоб забезпечити в Україні спокій і зняти соціальну напругу в суспільстві з'їзд визнав за необхідне до ухвали Установчих зборів по аграрному питанню не робити самочинних захоплень землі та не проводити вирубки лісів. З'їзд вимагав від Тимчасового уряду негайного створення Центрального Українського земельного комітету, який мав об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України. В Український земельний комітет передбачалося входження і представника від керівних українських військових органів. Тимчасовий уряд, за задумом делегатів селянського з'їзду, повинен був негайно видати закон про передачу земельних справ у земельні комітети та Центральный Український земельний комітет, заборонити продаж, довгострокову оренду та роздрібнення землі, забезпечити охорону лісів, організувати постачання селянам хліборобських машин і знаряддя за рахунок держави.

У резолюції Першого Всеукраїнського селянського з'їзду «Про організацію селянства» підкреслювалося, що «Забезпечити волю і землю українському народові може тільки саме планомірно організоване селянство», яке об'єднується на основі постанов Всеукраїнського селянського з'їзду. Формою його організації повинна бути Українська Селянська спілка, з розгалуженою мережею низових селянських організацій [32, 21, 23–29].

Розлога програма аграрних перетворень, яку запропонували українські есери, знайшла схвалення українськими військовими. У наказах своїм делегатам на Другий Всеукраїнський військовий з'їзд українці-військові відтіняли певні фрагменти цього документу. Так, українці 26 пішого запасного полку вимагали від своїх делегатів відстоювання ідеї, що «Земля українська переходить без викупу до Українського Національного фонду, яким відає український Союз. Користуватись нею мають ті, хто на ній працює без наймитів» [33].

На початку червня 1917 року Другий Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив, що «в земельній справі приймає і підтримує постанови Українського Селянського з'їзду»[34]. Отже, соціальні орієнтири в аграрних вимогах українських військових викристалізувалися чітко.

С. Петлюра у статті «Українське військо і т. Керенський» вимагав від представників Тимчасового уряду активних дій по втіленню в життя домагань

українців. Він наголошував, що «Військові з'їзди скликались не для того, щоб залишити по собі папірці, на яких чорним по білому написано відомі резолюції з'їздів. Вони відомі Керенському, їх рознесли газети по цілому світу, але кожну резолюцію, її зміст і обов'язок, що випливає з нього, пам'ятають ще і члени численного вояцтва українського. Якщо Керенський поспішив їх забути, то українські солдати та офіцери певно їх не забудуть.

І не тільки не забудуть, а ще й іншим нагадають: бо резолюції складаються не для того, щоб їх забути на другий день після того, як винесуть, а для того, щоб запровадити в життя, щоб кожне слово постанови стало ділом і фактом життя; бо кожне слово нами вистраждане, бо право перетворити його в діло дали нам і наші жертви і почуття — свідомість тої відповідальности, яку несемо ми перед нашим краєм і цілою державою» [35].

Таким чином, в умовах воєнного часу та революційних потрясінь 1917 р. українці-військові активно шукали шляхи розв'язання аграрного питання. В основі своїй вони стояли на есерівській платформі «соціалізації землі». У той же час в Україні вирішення аграрних питань було тісно пов'язано з розвитком національно-визвольного руху. Як свідчить перебіг подій, прагнення українців провести аграрні перетворення йшло в ногу з відстоюванням права на національну державність.

1. Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. — Т. 1. — К., 1967.
2. Андреев А.М. Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции. — М., 1975.
3. Френкин М. Армия и революция. — Мюнхен, 1978.
4. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа 1917–1918 гг. — Иерусалим, 1982.
5. Подпрятков Н.В. Национальные меньшинства в русской армии в XVIII — начале XX века. — Санкт-Петербург, 2004.
6. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — 1992. — № 7.
7. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність. — Львів, 1997.
8. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.
9. Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. — К., 2002.
10. Робітнича газета. — 1917. — 25 липня.
11. Катков Г. Февральская революция. — М., 1997.
12. Новое время. — 1917. — 9 августа.
13. Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. — квітень 1918 р. — К., 2000.
14. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 роках // Визвольний шлях. — 1955. — Кн. 5 (ч. 5–91).
15. Наше життя. — 1917. — 23 березня.

16. Боротьба. — 1917. — № 2.
17. Киевская мысль. — 1917. — 11 марта.
18. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 1778. — Оп. 1. — Спр. 244.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 1409. — Оп. 1. — Спр. 17.
20. Рідне слово. — 1917. — 8 квітня.
21. Южный край. — 1917. — 24 марта.
22. ЦДАВО. — Ф. 1409. — Оп. 1. — Спр. 1.
23. Нова Рада. — 1917. — 30 березня.
24. ЦДАВО. — Ф. 4079. — Оп. 1. — Спр. 2.
25. *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9.
26. *Свтимович В.* Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. — Львів, 1937.
27. *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 1. — К., 1990.
28. Воин свободной России. — 1917. — 20 апреля.
29. ЦДАВО. — Ф. 4100. — Оп. 1. — Спр. 4.
30. ЦДАВО. — Ф. 1076. — Оп. 2. — Спр. 1.
31. Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 2155. — Оп. 1. — Спр. 3.
32. *Хміль І.В.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.) // Історичні зошити. — 1992. — № 4.
33. Народна воля. — 1917. — 23 (10) червня.
34. Нова Рада. — 1917. — 11 червня.
35. Робітнича газета. — 1917. — 29 червня.